

એક નવીન નાટકની ઉપલબ્ધિ^૧

અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ

જૈન ગ્રન્થભંડારોમાંથી હજારે કેટલાક અજ્ઞાત ગ્રન્થો મળી આવે છે તે પૈકી મને હાથ લાગેલી “રાજમતીપ્રબોધ”^૨ નામની સંસ્કૃત નાટકકૃતિ વિશેની હકીકતો આજે સાહિત્યરસજ્ઞો આગળ રજૂ કરવી યોગ્ય ધારું છું.

અહીં હું એ નાટકના કર્તા અને તેમની કૃતિઓ વિશે ઉપલક દૃષ્ટિએ પરિચય કરાવું.

“રાજમતીપ્રબોધનાટક”ના કર્તાનું નામ છે યશશ્વન્દ્ર. તેઓ ૧૨મી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન હતા. તેમણે ‘મુદ્રિતકુમુદયન્દ્રપ્રકરણ’ નામે રચેલા અને શ્રી. યશોવિજય જૈન પાઠશાળા, કાશીથી વીર સં. ૨૪૩૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલા ઐતિહાસિક નાટકથી વિદ્વાનો પરિચિત છે. તેમનું આ બીજું નાટક લગભગ નેમિનાથ અને રાજમતીના ઘટનાપ્રસંગનું ચિત્ર રજૂ કરે છે.

આ બે નાની નાટ્યકૃતિઓથી પણ યશશ્વન્દ્ર એક વિશિષ્ટ મહાકવિ તરીકે આપણી સામે તરી આવે છે. તેઓ એમના સમયના શ્રુતધર આચાર્ય વાદી શ્રી દેવસૂરિના પરમભક્ત અને પરમ જૈન હતા. મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહની વિદ્વત્સભાના પ્રમુખ પ્રણાયક મહાકવિ શ્રીપાલના^૩ ધનિષ્ઠ સંબંધમાં હતા, જેમનો તેઓ માનભેર ઉલ્લેખ કરે છે, પણ વિદ્વત્સભામાંના પોતાના અધિકાર વિશે કશો ઉલ્લેખ કરતા નથી.

તેઓ ધર્કટવંશીય (ધર્કટવંશવારિધિસુધારોચિઃ) વિદ્વાન્ ધનદેવના પુત્ર મહાકવિ પદ્મચંદ્રના પુત્ર હતા. એ એક રોમાંચક વાત છે કે, કવિ યશશ્વન્દ્રનું કવિત્વ તેમના પિતા અને દાદાથી વારસાગત ઊતરી આવ્યાનું કથન ‘મુદ્રિતકુમુદયન્દ્રપ્રકરણ’ પૃ. ૨માં કવિ પોતે પારિપાશ્વક અને સૂત્રધારના મુખથી (પૂર્વપુરુષપરમ્પરાતઃ સુકવિતાપ્તિઃ) જણાવે છે.

[૨]

‘મુદ્રિતકુમુદયન્દ્રનાટક’થી જણાય છે કે, મહાકવિ યશશ્વન્દ્રના દાદા ધનદેવ એક વિદ્વાન્ હોવા છતાં શાકંભરીના રાજાના મુખ્ય અધિકારી વર્ગમાં હતા.^૪ કદાચ તેમના મહામાત્ય

૧ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધિવેશન, દિલ્હી, ૧૯૬૭માં વંચાયેલો નિબંધ.

૨ આ ગ્રન્થનું સંપાદન હું કરી રહ્યો છું.

૩ જૈન પ્રબંધો અને બીજા ગ્રન્થોમાં શ્રીપાલને કવિરાજ, પટ્ટભાષાચક્રવર્તી, સિદ્ધરાજપ્રતિપત્ર-ખન્ધુ તરીકે ઓળખાવેલા છે. તેમણે ‘વૈશેષિકપરાજય’ નામનો મહાપ્રબન્ધ રચેલો તે આજે મળતો નથી. શ્રીપાલે પોતે જ પોતાને માટે ‘એક દિવસમાં મહાપ્રબન્ધ રચ્યો’ (एकाहनिष्पन्नमहाप्रबन्ध) એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમની કેટલીક નાની કૃતિઓ, સૂક્તિપદ્યો વગેરે મળી આવે છે.

૪ યસ્યારાધનબુદ્ધયુગાગતમહાસામન્તચક્રોલ્લસદ્-

बाहलीकाश्वमुखान्तरालविगललालजलैः पङ्क्तिः ।

वेशमद्वारवसुन्धरा प्रतिदिनं तावद् बभूवाद्भुतं

तत्कर्णेजपमन्दिरेषु कमला भ्रष्टा स्खलन्ती पुनः ॥

હતા; કેમકે તેમણે શાકંભરીના રાજની વાલ્યાવસ્થાથી જ રાજ્યવિષયક ઉત્પત્તિ કરવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો અને એ ધનદેવને મળવા માટે તેમના આંગણે અનેક મહાસામંતોની મંડળીની ભીડ સદા જમેલી રહેતી. તેમની વિદ્વતાનો પરિચય આપનારી કોઈ કૃતિ વિશે જાણવા મળતું નથી.

આ ધનદેવના પુત્ર અને મહાકવિ યશશ્વન્દ્રના પિતા પદ્મચંદ્ર કોઈ રાજ્યના અધિકારમાં સંકળાયેલા હોય એવો ઉલ્લેખ યદ્યપિ કવિ યશશ્વન્દ્રે કર્યો નથી છતાં તેઓ તેમના પિતા ધનદેવની સાથે કોઈ અધિકારપદે હોય એવું અનુમાન કરી શકાય. કદાચ તેઓ શાકંભરીના રાજની વિદ્વતસભાના મુખ્ય અધિકારી પણ હોય; પરંતુ તેઓ એક મહાવિદ્વાન કવિ હતા, જેમની રસિક સૂક્તિઓ વિદ્વાનો ખૂબ ધ્યાનથી સાંભળતા. (પીતાઃ કુશિતલોચનૈર્ભગિતયો વિદ્વજ્જનૈર્યતપિતુઃ) તેમની કોઈ કૃતિ વિશે જાણવા મળતું નથી.

અને આપણા કવિ યશશ્વન્દ્રે પોતાનો પરિચય ‘મુદ્રિતકુમુદયંદ્રપ્રકરણ’, પૃ. ૨માં આપ્યો છે, તેનો સાર એ છે કે, કવિ યશશ્વન્દ્રે અનેક પ્રબન્ધગ્રન્થો રચ્યા હતા. (કર્તાક્રમેકપ્રબન્ધાનામ્) અને તેમની કવિતા સાંભળવા માટે વિદ્વાનો સદા ઉત્કંઠિત રહેતા. (યત્સૂક્તિ શ્રવણાતિથિં વિરચયન્ વિશ્વો મનસ્વી જનઃ)

મહાકવિ યશશ્વન્દ્રે બે મહાકાવ્યો અને ચાર નાટકો રચ્યાં હતાં એવો ઉલ્લેખ પણ પોતે કરે છે.^૧ તે પૈકી ‘મુદ્રિતકુમુદયંદ્રપ્રકરણ’ પ્રગટ થયાનું અગાઉ જણાવ્યું છે, અને આ ‘રાજમતીપ્રબોધ’ નામના ખીજા નાટક વિશે નવી હકીકત પ્રગટ થાય છે. બાકીનાં બે નાટકો અને બે મહાકાવ્યો હજી પ્રાપ્ત થયાં નથી. એ સિવાયના ખીજા ગ્રન્થો રચ્યા હોય તો તે વિશે જાણવા મળ્યું નથી.

આ બંને નાટકો ઉપરથી મહાકવિ યશશ્વન્દ્ર અને તેમના પૂર્વજોએ વિદ્યા તેમ જ રાજકારણમાં આપેલા ફાળાનો નિર્દેશ મળે છે. કવિ યશશ્વન્દ્રના સમકાલીન મહાકવિ શ્રીપાલ, તેમના પુત્ર મહાકવિ અને મંત્રી સિદ્ધપાલ જેમનો કવિઓ અને દાનીઓમાં મુખ્ય (કવીનાં દાતૃણાં ધુર્યઃ) એવો ઉલ્લેખ મળે છે, તેમણે તેમજ તેમના પુત્ર ‘દ્રૌપદીસ્વયંવરનાટક’ના કર્તા મહાકવિ વિજયપાલે પણ વિદ્યા તેમજ રાજકારણમાં કરેલા અર્પણની સમાંતર તુલના કરી શકાય એમ છે.

સ્પષ્ટ છે કે, મહાકવિ શ્રીપાલ અને એમના સમકાલીન કવિ યશશ્વન્દ્ર કરતાં લગભગ પોણી સદી અગાઉ ધનદેવ અને પદ્મચંદ્ર જેવી ગૃહસ્થ જૈન વિદ્યાવિભૂતિઓની પરંપરા ઠેક વિજયપાલ સુધી જોવા મળે છે. એટલે લગભગ ૨૦૦-૨૫૦ વર્ષના એ ગાળામાં (ધનદેવ, પદ્મચંદ્ર, યશશ્વન્દ્ર — શ્રીપાલ, સિદ્ધપાલ અને વિજયપાલ) આ છ જૈન ગૃહસ્થ વિદ્વાનો થયાનું ચિત્ર આપણી સામે જાણે પ્રત્યક્ષ થાય છે.

અને કવિ યશશ્વન્દ્ર જે સમયમાં વિદ્યમાન હતા તે સમયના સાહિત્યાકાશમાં એક તરફ વાદી શ્રી દેવસૂરિ જેવા પ્રૌઢ દાર્શનિક, ખીજી તરફ આ. હેમચંદ્રસૂરિ જેવા વ્યાકરણ આદિ વિવિધ

૧ મહાકાવ્યદ્વન્દ્વોજ્જ્વલમસૂણશૃંગચુતિમતી
ક્ષરતકાવ્યક્ષીરામૃતભરચતુર્નાટકકુચા ।

સમુન્મીલદ્વાક્યામૃતલલિતાજ્જ્વલતિકા

યદીયા દત્તે ગૌરહૃદ ! કૃતિનઃ કસ્ય ન મુદમ્ ? ॥

વિષયોના વિદ્યાવિશારદ, રામચંદ્રસૂરિ અને ગુણચંદ્રસૂરિ જેવા સ્વતંત્ર મિળજના નાટ્યકારો, દેવચંદ્રસૂરિ જેવા પ્રતિભાસંપન્ન કવિ, રત્નપ્રભસૂરિ અને ભદ્રેશ્વર સૂરિ જેવા સૂક્ષ્મદર્શી દાર્શનિક કવિઓ, માણિકચંદ્રસૂરિ જેવા તીખા પ્રૌઢ વિદ્વાન, સૂરાચાર્ય જેવા ઉદ્દભટ વાદી અને અભય-દેવસૂરિ જેવા ગંભીર આગમિક વિદ્વાનોની કૃતિઓ જોઈએ છીએ ત્યારે એ સમય શતચન્દ્ર નમસ્તલમ્—સો સો ચંદ્રોના પ્રકાશથી જળવલ્લભાન હોય એવું વરતાય છે. ઢાઈ ઢાઈનાથી ઊતરતા વિદ્વાન નથી ત્યારે યુવાન અને ગૃહસ્થ એવા યશશ્ચંદ્ર જાણે એકાદ ખૂણામાં ચમકતા ધ્રુવ તારલા જેવાનો ઢાઈ બે શબ્દોમાંય પરિચય આપતા નથી. આ સ્વમાની કવિ પોતાની દ્રાક્ષા જેવી મધુર કૃતિઓનો રસથાળ લોકસમક્ષ મૂકીને અન્તર્હિત થઈ જાય છે.

[૩]

‘મુદ્રિતકુમુદચંદ્રપ્રકરણ’માં ગૂર્જરનૃપતિ સિદ્ધરાજ જયસિંહની રાજસભામાં જૈન શ્વેતાંબરાચાર્યશિરોમણિ વાદી શ્રી દેવસૂરિ અને જૈન દિગંબરાચાર્ય શ્રી કુમુદચંદ્ર વચ્ચે વિ. સં. ૧૧૮૧માં થયેલા ઐતિહાસિક વાદપ્રસંગનો પરિચય મળે છે. આ સાંપ્રદાયિક વાદવિવાદમાં શ્વેતાંબર પક્ષનો વિજય અને દિગંબર પક્ષનો પરાજય થયો એ ઘટનાની આમાં રજૂઆત છે. નાટકનાં પાત્રોના મુખથી કેટલાંક તત્કાલીન સૂચનો પણ આપણને જાણવા મળે છે.

મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહની રાજસભાનું વાસ્તવિક ચિત્ર, પ્રચાચક્ષુ પટલાષાકવિ-ચક્રવર્તી શ્રીપાલનું પ્રભાવક વ્યક્તિત્વ, વાદી શ્રી દેવસૂરિની અપ્રતિમ વિદ્વતા, કવિત્વ અને દાર્શનિક પ્રતિભા, શ્રી દેવસૂરિના શિષ્યો પૈકી શ્રી માણિકચંદ્ર, શ્રી વિજયસેન અને શ્રી અશોકચંદ્રની વાદપટુતા, શ્રી કુમુદચંદ્રસૂરિની અસહિષ્ણુતા, ગૂર્જરમંત્રી ગાંગિલની કૂટપ્રતા, રાજવીની ન્યાયપ્રિયતા અને પોતાના રાષ્ટ્રવિજયની ઉત્કંઠા વિશે ઘણી જાણવાયોગ્ય માહિતી મળે છે. આમાંનાં લગભગ બધાં પાત્રો ઐતિહાસિક છે. એટલે તત્કાલીન ઐતિહાસિક હકીકતોને રજૂ કરતું આ નાટક ખીજાં નાટકોથી અલગ તરી આવે છે.

આ હકીકત ઉપરથી કવિ યશશ્ચંદ્ર વિ. સં. ૧૧૮૧ અને તે પછીના સમયમાં વિદ્યમાન હતા એટલું નક્કી છે.

[૪]

ત્યારે ‘રાજમતીપ્રબોધનાટક’ એક પૌરાણિક લોકવિશ્રુત પ્રસંગનો આધાર લઈને રચેલું પંચાંકી નાટક છે. કરુણ પ્રસંગમાંથી સંસારત્યાગ માટે ‘પ્રબોધ થયો’ અને એ દ્વારા રાજમતીને ‘પ્રબોધ કરવો’ એ આ નાટકની વસ્તુ છે. એટલે આમાંથી કોઈ ઐતિહાસિક વિગત જાણવા ન મળે એ સ્વાભાવિક છે.

આ નાટકમાં જે પૌરાણિક પ્રસંગનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે તે આ પ્રકારે છે :—

શ્રી. કૃષ્ણ અને શ્રી. નેમિનાથનો જન્મ યાદવકુળમાં થયો હતો. આ યાદવકુળનો વિસ્તાર મથુરાની આસપાસ હતો. મથુરામાં શ્રી. કૃષ્ણ ઉપર આકૃત આવતાં તેઓ બધા દ્વારિકામાં આવ્યા. શ્રી. કૃષ્ણના પિતા વસુદેવ અને શ્રી. નેમિનાથના પિતા સમુદ્રવિજય બંને સગા ભાઈઓ હતા.

શ્રી નેમિનાથની પ્રકૃતિ જન્મથી જ વૈરાગ્યશીલ હતી. તેઓ યૌવનાવસ્થામાં આવ્યા ત્યારે તેમના પિતા સમુદ્રવિજય અને માતા શિવાદેવીએ નેમિનાથનો વિવાહ કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે નેમિનાથે ના પાડી દીધી.

એક પ્રસંગે શ્રી. કૃષ્ણ પાસે મથુરાથી એક ગોપાળ કન્યા આવી. શ્રી. કૃષ્ણે તેનો વેશ અને રીતભાત જોઈને રુકિમણી વગેરે અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ તેનો ઉપહાસ કરશે એમ માની કંઈક સંકોચ અનુભવવા લાગ્યા ત્યારે શ્રી. નેમિનાથને આ કન્યાનું સ્વાભાવિક વર્તન ખૂબ રુચ્યું.

આ ઉપરથી નેમિનાથને માટે યોગ્ય કન્યા શોધી કાઢવા માટે સમુદ્રવિજય, શ્રી. કૃષ્ણ વગેરે વિચાર કરવા લાગ્યા ત્યારે સત્યભામાએ ઉગ્રસેનની પુત્રી રાજમતી યોગ્ય હોવા વિશે પ્રસ્તાવ મૂક્યો. કન્યા જોવા માટે વિચક્ષણ પુરુષોને મોકલવામાં આવ્યા. બલભદ્રે રાજમતીનાં રૂપલાવણ્ય, યૌવન અને વય વિશે શ્રી. નેમિનાથ સમક્ષ મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી. શ્રી. કૃષ્ણે પણ અનુમતિ આપી. નેમિનાથે એ વાત નહૂટકે સ્વીકારી.

નેમિનાથ ઉગ્રસેનને ત્યાં જન લઈને માંડવે આવ્યા ત્યારે નેમિનાથને પશુઓનાં કરુણ આકંઠ સંભળાયાં. વાડામાં પૂરેલાં પશુઓને નેમિકુમારે જોયાં ને પૂછ્યું : ‘આ શું છે ?’ જવાબ મળ્યો કે, ‘તમારા જનૈયાઓના આતિથ્ય (ભોજન) માટે આ પશુઓ છે.’ શ્રી નેમિનાથે તરત એ વાડામાંથી બધાં પશુઓને છોડી મૂક્યાં અને લગ્ન કરવાની ના પાડી.

નેમિનાથને તેમના વડેરાઓ સમુદ્રવિજય, વસુદેવ, શ્રી. કૃષ્ણ, બલભદ્ર, શિવાદેવી વગેરે કપકો આપવાં લાગ્યાં.

ઉગ્રસેન, ધારિણી વગેરેને ભારે પશ્ચાત્તાપ થયો.

છેવટે રાજમતી વિષાદભર્યા મુખે શ્રી. નેમિનાથને મળવા આવી. શ્રી. નેમિનાથે પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરી રાજમતીને વૈરાગ્યમય ઉપદેશ આપ્યો. અંતે રાજમતીએ પ્રુશ થઈને શ્રી. નેમિનાથને તીર્થેનો ઉદ્દ્યોત કરવા વિનંતિ કરી.

બંનેએ ગિરનારમાં સાધના કરી આત્મકલ્યાણ કર્યું.

[૫]

નાટકની રચના ઉચ્ચ કોટિની વિદત્તા અને કલા માગી લે છે. કવિની બંને કૃતિઓમાંથી તેમની વૈદર્ભીરીતિયુક્ત રચનાનું તાન થાય છે. વિવિધ પ્રસંગોમાંથી નવે રસોનો આસ્વાદ માણી શકાય છે. તેઓ વ્યાકરણ, સાહિત્ય, છંદ, કોશ, જ્યોતિષ, ચૂડામણિશાસ્ત્ર^૧ વિષયના અજોડ અભ્યાસી માલૂમ પડે છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા ઉપર તેમનું પ્રભુત્વ જાણી શકાય છે. જૈનોના આચાર અને સિદ્ધાંત વિષયનું તેઓ ઊંડુ જ્ઞાન ધરાવતા હોવાનું પણ જણાય છે. સાચે જ કવિ યશશ્ચન્દ્રને તેમનાં બંને નાટકો સારી કીર્તિ અપાવે એવાં છે એમાં શંકાને લેશ અવકાશ નથી.

૧ સૂત્રધાર:—ગૃહ્યતાં કસ્યાપિ ફલસ્યામિધાનમ્ ।

નટી—કરુણમ્ ।

સૂત્રધાર:—દગ્ધાન્તઃસ્વરોડયં પ્રશ્નઃ । આર્યે ! ન દ્યયતે પ્રારબ્ધકાર્યસિદ્ધિઃ ।

‘રાજમતીપ્રબોધનાટક’માં તેમણે એક સ્થળે મહારાષ્ટ્રીય પ્રાકૃત ભાષામાં ચિત્રાત્મક પરિચય આપતો ફકરો આપ્યો છે તે આપણને ૧૨મી સદી જૂના પ્રાકૃત-અપભ્રંશનો ખ્યાલ કરાવે છે. નીચે આપેલો ફકરો ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્ત્વનો છે.

“ નેમિ:—(મહારાષ્ટ્રિકમુખમીક્ષતે રાજા) દેવ ! ચતુરાંગુલાચી જીહા મી કાંઈ સાંઘઓ, ગોમટી મુહ ફાફટિ, નિલાહુ ચાપટુ, આલંહ્યાલિ તાહીચી વીળી કાલી, ન છોટી ન મોટી, વાનિં ચાંપાહૂલી નાહીં કાંઈ તાહિ તૂલી, નાહિ ઉંઢી જાળઉં સુલકરી કૂંઢી, બોલતી મહુર વાણિ, ચાલતી સુજાણિ, રાઝલ ! ચેરી રૂઢી અમૃતકરી, હસી કૂચઢી ન, પ્રમુદં રુપેદું જાણામિ । ”

આ નાટકમાંથી આપણને ૧૨મી સદી જૂની અપભ્રંશ ભાષાનો નમૂનો પણ જોવા મળે છે—

“ રાજીમતી—જિમ કરુનારસપોસુ પસુઅહં વાપુહલાઈં પડં ।

સામિય ! હુંતુ કુ દોસુ તિમ્હ અમ્હાહુ ઉવરિજઈ ॥

રાજી૦—નિહુર નેમિકુમાર પરિણિત કલહિં બહત્તરિહિં ।

એવ અમ્હારી વાર તુહુ ઝજલગિરિ ચાલિયત ॥

સોહસિ સામલ ધીર તુહ નજેહુ ન જયતિલય । ।

કમ્પતર અહવા [? ન પચહિજઈ] પુનવિહીળયઈ ॥ ”

મહાકવિ યશશ્વંદ્રે કોઈ રાજ્યમાં અધિકારપદે હશે કે શું ? તેમણે બીજાં સુકૃતો કયાં કયાં ? કવિ શ્રીપાલ અને કવિ યશશ્વંદ્ર વચ્ચે કોઈ સગાઈસંબંધ હોતો કે કેમ એ જાણવા માટે કોઈ સૂચન હજી મળ્યું નથી. એમનાં બે મહાકાવ્યો આપણને પ્રાપ્ત થયાં હોત તો સંભવ છે કે, આ બંધી હકીકતોના ખુલાસા બાણી શકાત.

અલગત; કવિ યશશ્વંદ્ર પાટણથી ખૂબ પરિચિત છે. મહારાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કવિ શ્રીપાલ સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધમાં રહેતા હોવાનાં સૂચનો ‘મુદ્રિતકુમુદચંદ્રનાટક’માંથી મળે છે. તેઓ વાદી શ્રી દેવસૂરિની વિદ્યાપ્રતિભાના પરમ ઉપાસક હોવાનું પણ તેમની રચનાઓમાંથી ફલિત થાય છે.

ઉપર્યુક્ત ખુલાસાની હકીકતોની સામગ્રી આપણને પ્રાપ્ત થાય એવી આશા રાખીએ.

* યશશ્વંદ્રકૃત ‘રાજમતી પ્રબોધ’ નાટકનો સર્વપ્રથમ સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ શ્રી ચિમનલાલ દલાલે ‘વસંત’, પૃ. ૧૪ (સંવત ૧૯૭૧-૭૨માં પ્રગટ થયેલા ‘ગુજરાતનું સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય’ એ લેખમાં) કરેલો છે.